

Подорож у просторі та часі: туристично-інформаційні та історико-краєзнавчі видання з фонду Національної історичної бібліотеки України

Туризм є невід'ємною складовою життя сучасного суспільства. На економічному рівні – це потужна світова індустрія. При цьому варто не втрачати погляд на туризм як на історико-культурне, просвітницьке явище, покликане задовольняти також потребу людини у новій інформації, новому знанні. Таким чином, розвиток туризму неможливий без історико-краєзнавчих досліджень, активної діяльності науково-дослідницьких і культурних інституцій, у тому числі бібліотек, які володіють чималим інформаційним ресурсом.

Мета статті – ознайомити фаховий загал з виданнями туристичної тематики з фонду Національної історичної бібліотеки України (далі – НІБУ, Бібліотека), а також з електронним краєзнавчим ресурсом «Історія міст і сіл України» як важливим інструментом для дослідження історії населених пунктів у контексті розвитку локального туризму.

Бажання людини пізнати світ поза межами місця свого проживання сягає глибокої давнини. Причини, які спонукали до цього, були різні: комерційні, стратегічні, наукові. Так з'явилося подорожування, як головний засіб пізнання довкілля. Мандрівники записували свої враження від тих місць, які вони відвідували, у вигляді подорожніх нотаток. Потім подорожі стали ще й засобом використання вільного часу та проведення змістовного дозвілля. Сьогодні туризм – перспективний напрям соціально-економічного розвитку держави, який об'єднує в собі різні галузі: культуру, мистецтво, спорт, народні ремесла та ін.

У статті «Туризм і бібліотеки: найкращий зарубіжний та національний досвід», розміщеній на сайті Української Бібліотечної асоціації, зазначається, що «останнім часом, процес взаємодії туризму і бібліотек набуває ще більшого значення для місцевої громади, бо це дозволяє вирішити декілька важливих

завдань: виконати навчально-просвітницьку і виховну функцію; забезпечити дозвіллєві та рекреаційні потреби населення; сприяти розвитку туристичного бізнесу і залученню інвестицій у розвиток регіону тощо» [1].

Зауважимо, що бібліотеки завжди пов'язані з туристичною галуззю та відіграють певну роль у її розвитку. У фондах зберігаються різноманітні документи, які висвітлюють інформацію щодо величезної кількості пам'яток як природних, так і рукотворних, які є невід'ємною частиною історико-культурної спадщини міста, держави, людства в цілому. Бібліотеки також створюють власні інформаційні ресурси краєзнавчо-туристичного напрямку та ін.

Національна історична бібліотека України є головним депозитарієм історичної літератури в Україні, однією з основних функцій якого є збирання, зберігання та популяризація усіх видів та типів історичних видань, у тому числі, так званої «літератури подорожей» [2].

У фонді Бібліотеки зберігається значна кількість рідкісних документів, що мають ознаки «туристичної літератури». Одним з таких є видання 1820 року **«Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго: собранное надворным советником Максимом Берлинским»** [3] Цей примірник цінний тим, що на ньому зберігся авторський дарчий напис. Максим Федорович Берлінський є одним з основоположників історичної топографії Києва. З його постаттю дослідник М. Парашук пов'язує також початок вітчизняної історіографії [4].

Здійснивши аналіз видань з фонду НБУ, які можна віднести до «літератури подорожей» (середина XIX – початок XX ст.), ми, умовно, поділили їх на такі категорії:

- **Паломницько-релігійні**, створені для віруючих людей, що подорожують до святих місць, які необхідно відвідати та в якій послідовності.

Науковець Катерина Диса у своїй статті про путівники м. Києва зазначала: «Структура путівників для прочан була доволі уніфікованою, оскільки порядок опису київських святинь віддзеркалював ієрархію святості

того чи того місця проти інших. Зазвичай ці подорожники починали оповідь із Києво-Печерської лаври, ... далі розповідали про святі місця Старого міста, після чого переносилися на Поділ і завершували інформацією про храми й монастирі на околицях і в передмістях Києва» [5]. Як приклад – путівник 1915 року **С. Петровського «Київ, его святини и достопримечательности»** [6], який повністю відповідає описаній перед цим структурі, але ще має додаток у вигляді плану міста у кольоровому зображенні. Зауважимо, це вже шосте перевидання путівника, що свідчить про його популярність.

- **Статистично-довідникові путівники**, які мали на меті розкрити різні відомості, зокрема статистичні про населений пункт: склад населення, навчальні заклади, промисловість, домашнє господарство та побут мешканців. Крім того, як правило, вони містять оповіді тогочасних подій. Таким є видання 1865 р. **«Карманное политико-статистическое землеописание Российской империи для всех» А. Романовського** [7], де зібрано детальну інформацію про населені пункти Російської імперії, у тому числі, території, які належали до українських земель: Київську, Чернігівську, Херсонську, Харківську, Таврійську губернії. Однією з особливостей путівника можна відмітити, що автор зазначав географічні координати кожного згаданого населеного пункту.
- **«Практичні путівники»** для туристів, характерною ознакою яких була наявність «корисної» інформації про готелі, транспортне сполучення, курортні рекреації, найліпший сезон їх відвідування, відомості про історичні місця, культурні заклади, а також рекламні проспекти та довідково-статистична інформація про населений пункт [5]. Видання **«Одесса, ее окрестности и курорты: иллюстрированный путеводитель»** за авторством **Г. Н. Каранта** вийшло друком 1901 р. [8] і презентує Одесу як модерне місто для туристів. Це підкреслюється, навіть, в його стильному оформленні. До практичних можна віднести також путівник **«Крым : путеводитель»** 1914 р. [9], у якому вміщено: історичні нариси про Крим, характеристика біологічного розмаїття, природних зон, курортів, екскурсійних маршрутів а також розклад залізничного та морського сполучення.

Путівники середини ХХ – початку ХХІ століть досить різноманітні за жанром, форматом, фактологічним наповненням; безперечно, їх автори роблять важливий внесок у розвиток туристичного краєзнавства. В сучасному гуманітарному дискурсі путівник вже став об'єктом наукового вивчення [10]. Умовно такі видання можна розділити на категорії:

- **Стандартні путівники**, пік створення яких припадає на радянський період. Розвиток туристичного напрямку і брак інформації спонукав створювати багато типових туристично-довідкових видань, що мали на меті коротко й стисло проінформувати подорожуючих про місця відвідування. Цілеспрямовані та досвідчені мандрівники, які готувалися до своїх подорожей, зазвичай, відвідували саме бібліотеки, щоб спланувати свої поїздки та не витратити час на пошук інформації про цікаві місця у процесі подорожі [11].
- **Мистецькі путівники** – окремий вид туристично-інформаційного видання, яке через мистецтво фотографії, графіки чи інших засобів знайомить з історичними, знаковими місцями, архітектурними об'єктами, які з часом змінюються, або ж руйнуються. Вони цінні тим, що закарбовують зображення минулого. Зазвичай, такі видання мають високу поліграфічну якість, невеликий наклад і чималу вартість, тому їх можна знайти переважно в бібліотеках. Так, наприклад, у фонді НБУ зберігаються видання «Дерев'яні церкви Закарпаття» [12] та «Міста і села Закарпаття» [13]. В них представлені світлини, зроблені чеським дослідником Флоріаном Заплеталом у 1919-1925 роках у містах і селах Закарпаття, коли край входив до складу Чехословаччини. Через ці світлини передається його любов і знання про карпатську землю. Крім дерев'яних церков, його об'єктив зафіксував види міст і сіл, замки й муровані церкви, селян і сільські хати, господарські споруди й криті мости – все розмаїте етнографічне багатство старого Закарпаття, яке нині майже повністю втрачено. Фотографії для цього альбому надав учень і друг фотографа, спадкоємець його архіву словацький академік Микола Мушинка.

Цікавим прикладом поєднання мистецтва й краєзнавчо-туристичного напряму можуть слугувати видання, що друкуються на матеріалах музейних колекцій, де зберігачі розкривають свої фонди та спонукають усіх зацікавлених, «відвідати» стародавні місця, вулиці, яких вже немає, або які змінились до невпізнання. Альбом **«Львів у графіці»** [14] містить 50 панорамних зображень Львова XVII-XIX ст. з колекції Львівського історичного музею. На цих графічних творах представлено вигляд площ та вулиць, сакральних споруд та архітектурних пам'яток.

- **Тематичні путівники** – видання, присвячені окремому аспекту туристичної привабливості місця. Такий погляд, наприклад, на сучасний Київ відкриває путівник **«Київські мурали»** [15]. Здатність муралів створювати нові просторові орієнтири, туристичні маршрути та міські символи означає, що вони формують власний мета-простір, змінюючи та перевертаючи існуючі просторові диспозиції. Видання 1921 року **«По Києву і його околицях. Короткий провідник для природничих екскурсій» М. Шарлеманя** [16] знайомить з природними зонами, парками, садами та іншими місцями для відпочинку киян. Видання **«У нас знімали кіно...»** - це локальна кінематографічна подорож Шишацьким районом Чернігівщини, де відбувались зйомки фільмів, які належать до «золотого фонду» українського кінематографа: «Звенигора» (1927 р.), «Земля» (1930 р.) О. Довженка, «Наталка-Полтавка» (1936 р.) І. Кавалерідзе, а також «Сорочинський ярмарок», «Травнева ніч» та ще багато інших. О. Довженко писав про одне із сіл Шишаччини: «Яреськи – столиця українського кіно...» [17]. Туристична **карта «Україна шляхами великого Кобзаря»** [18] є унікальним путівником, з якого можна дізнатися про історичні місця, архітектурні шедеври та інші об'єкти, які пов'язані з іменем Т. Шевченка. Через розглядання поштових листівок ми пізнаємо незнану нами, або, навіть, приховану історію. Видання **«Калуш на давній поштівці та фотографії»** [19] та **«Вітання з Буковини. Міста, села та жителі краю на старовинних поштівках»** [20] дозволяють здійснити своєрідну подорож у часі

через призму зображень, які є джерелом фактичного матеріалу з історичного туризму.

- **Видання, що «спонукають до подорожі»** - до цієї категорії відносимо книги, які пропонують ще одну пізнавальну можливість туризму. Тема історії зниклих сіл до сьогодні залишається однією з найменш вивчених у краєзнавстві. Причини, які призвели до їх зникнення, різні: природні умови, екологічні катастрофи, знелюднення, а також, так звані, потреби народного господарства, коли через будівництво промислових об'єктів відселяли, затоплювали, знищували населені пункти. Проти прогресу, як кажуть, не підеш, але ці села, селища, містечка – чиясь батьківщина, пам'ять, ... Чорнобильська зона довгий час після 1986 року була terra incognita, тепер багато дослідників, журналістів відвідують цю територію, висвітлюють її сучасний стан. Існують навіть туристичні маршрути до Чорнобиля. Видання **«Екскурс у Чорнобиль ... Земля загублених надій...»** [21] за авторством **Марії Сущенко** знайомить читачів з Чорнобилем сучасним, відкриває двері покинутих приміщень, порожніх квартир, шкіл, магазинів, ... Автор розповідає про покинуті села, мешканці яких були відселені в зв'язку з техногенною катастрофою, про інфраструктуру контрольно-пропускних пунктів, через які можна потрапити на територію і за яких умов. Виданням **«Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла»** [22] автори Олег Бабенко та Іван Петренко намагались привернути увагу до теми затоплених водосховищами населених пунктів. За їхніми словами, поштовхом до появи цієї книги стала етнографічна виставка із запасників Захарівського сільського музею Світловодського району Кіровоградської області, організована кілька років тому в Національному музеї народної архітектури та побуту. Там виставлено лише невелику частину з 18 тисяч предметів народного побуту та документів, що зберегли жителі сіл, затоплених під час будівництва водосховища Кременчуцької гідроелектростанції.

Надзвичайно оригінальним підходом до висвітлення матеріалів відрізняється книга **«Вакації у Дзядзя. Теофіль Кисілевський»** [23],

підготовлена редакцією журналу «Гуцульщина»: репринтне відтворення «Пропам'ятної книги туристів, які гостювали в домі управителя народної школи у с. Жаб'є-Ільці (нині смт Верховина Івано-Франківської області) Теофіля Кисілевського в 1904-1932 рр». Можливо, це єдине видання, де зібрано разом таку кількість власноручних записів діячів української культури, науки, освіти; політиків, письменників, поетів і громадських діячів, таких, як: Іван Франко, Богдан Лепкий, Гнат Хоткевич, Антін Крушельницький, Володимир Шухевич, Марія Крушельницька, Лесь Курбас, Фотій Красицький, Дмитро Дорошенко, Олександр Колесса, Філарет Колесса, Степан Рудницький, Микола Міхновський та інші. Коли листаєш сторінки цієї книги, хочеться відвідати згадані у ній місця, побачити власними очима красу Карпат, відчутти атмосферу, яка так зачаровувала гостей Теофіла Кисілевського.

Насамкінець підкреслимо, що нами презентовано лише невелика кількість видань з означеної теми. В процесі підготовки цього огляду використано можливості саме електронного ресурсу НІБУ «Історія міст і сіл України» (далі – Ресурс, БД), що дозволило оперативно зробити вибірку необхідних документів за потрібними параметрами: пошукових полів «Географічна назва», «Персоналії», «Ключові слова», «Рік видання», тощо [24]. База даних налічує близько 17 тис. записів, переважно аналітичних, які розкривають різні аспекти історії населених пунктів України: інформацію про пам'ятки архітектури, установи; про історичні події, археологічні відкриття та відомих людей краю. Завдяки можливості роботи з Ресурсом у віддаленому доступі та зручному пошуковому інтерфейсі такі відомості легко виокремити з великої кількості інформації.

Запрошуємо дослідників і усіх, хто цікавиться темою історико-культурного туризму, користуватись нашим ресурсом «Історія міст і сіл України», який розміщено на головній сторінці сайту НІБУ, та долучатись до написання ще малодосліджених сторінок локальної історії нашої держави.

1. Режим доступу:
[https://ula.org.ua/bibliomist/images/documents/120/U_skarbnytsiu_bibliotekariu_turysm_ta_biblio_teku.pdf]
2. Божко Л. Д. Література подорожей XVIII–XIX ст. та її вплив на формування культурних змістів свого часу // *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences.* – Budapest, 2014. II (6), Iss. 36. – С. 53– 57.
3. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго: собранное надворным советником Максимом Берлинским / М. Берлинский. – СПб : Тип. Департамента народного просвещения, 1820. – 2014 с.
4. Паращук М. “Історія міста Києва ” М. Ф. Берлинського як початок вітчизняної історіографії / М. Паращук // *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Шевченка та 250-річчю від дня народження М. Берлинського.* – 2014. – С. 100-104.
5. Диса Катерина Леонідівна. Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX-XX ст. / Катерина Леонідівна Диса // *Живучи в модерному місті : Київ кінця XIX – середини XX століть.* – 2016. – С. 82-95.
6. Петровский С. Киев, его святыни и достопримечательности: с рисунками в тексте, 2 планами пещер Киево-Печерской Лавры и планом г. Киева в красках/ С. Петровский. - Изд. 6-е. – Одесса, 1914. – [110] с.
7. Романовский А. Карманное политико-статистическое землеописание Российской империи для всех : в 2-х частях. / А. Романовский. – 2 изд. испр. и доп.. – Полтава: Типо-литогр. Дохмана, 1886. – 743, VI с.
8. Карант Г. Н. Одесса, ее окрестности и курорты: иллюстрированный путеводитель / Г. Н. Карант. – Одесса: Книгоиздательство Г. Н. Каранта, 1901. – [423] с.
9. Крым : путеводитель Ч. 1. Очерки Крыма. Ч. 2. Справочная / Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы) ; ред. К. Ю. Бумбер [и др.]. – Симферополь : Тип. Таврю Губ. Земства, 1914. – 688, [14] с. : ил., карты, рис.
10. Савчук Н. Спеціалізовані видання у путівниковому дискурсі Києва кінця XIX – початку XX ст. // *Краєзнавство.* – 2017. – № 3/4. – С. 83-92.
11. Андреева Г. Від Харкова до Полтави. Путівник / Г. Андреева, В. Олійник. – Харків : Прапор, 1972. – 68 с., фот.
12. Заплетал Ф. Дерев’яні церкви Закарпаття / Ф. Заплетал = *Drevene kosteliky Zakarpati/ Zapletal, F. = Wooden churches in Carpathians: альбом.* – Ужгород; Прага: Вид-во Олександри Гаркуші, 2015. – 120 с.: іл. – Текст укр., чеськ., англ.
13. Заплетал Ф. Міста і села Закарпаття = *Mesta a vesnice Zakarpati/ F. Zapletal = Towns and villages in the Carpathians/ F. Zapletal: фотоальбом.* – Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2016. – 174 с.: фот. – Текст укр., чеськ., англ.
14. Львів у графіці = *Lviv in the Graphic Works = Lwow w grafice = Львов в графике: [з фондів Львівського історичного музею] : альбом/ авт.-упоряд. С. Хавалко, дизайн Х. Маліновська.* – Львів: Апіорі, 2013. – 110, [1] с.: іл. – Текст укр., англ., пол., рос.
15. Прищепкін, Є. Київські мурали / Єгор Прищепкін. – Київ : Сидоренко В. Б., 2017. – 220 с. : іл.
16. Шарлемань, М. По Київу і його околицях: короткий провідник для природничих екскурсій / М. Шарлемань. – Київ : Держвидав, 1921. – 48 с.
17. Магда, В. І. У нас знімали кіно: Шишаччина кінематографічна / В. І. Магда. - 2-е вид., випр. і допов. – Полтава : АСМІ, 2018. – 315 с.
18. Україна: шляхами Великого Кобзаря : туристична карта. - Київ : Картографія, 2016. – 1 л. : карта.
19. Калуж на давній поштівці та фотографії: [альбом] / О. Оніщук [та ін.] ; упоряд. В. Стебницький; Калуська міська рада. Упр. культури, національностей та релігій, Краєзнавчий

- музей Калущини. – Львів: Папуга, 2017. – 144 с. – Текст укр., англ.. – 580-річчю першої письмової згадки про Калуш присвячується.
20. Вітання з Буковини. Міста, села та жителі краю на старовинних поштівках: фотоальбом-каталог / уклад. С. Побережник. – Чернівці: Наші книги, 2017. – 528 с.: іл.
  21. Сущенко, Марія. Екскурс у Чорнобиль : земля загублених надій... = Insight into Chernobyl : land of the lost hopes... / М. Сущенко. – Київ, 2016. – 272 с. : іл.
  22. Бабенко, О. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла / О. Бабенко, І. Петренко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. – 380 с. : фот. – (Серія “Архівні документи свідчать”).
  23. Вакації у Дзядзя: [репринтне видання] : пропам’ятна книга туристів, які гостювали в домі бл. п. Теофіла Кисілевського, управителя народної школи в Жаб’є-Ільці від р. 1904. – Верховина : Ред. журн. Гуцульщина, 2017. – 166 : іл.
  24. Волошінська, Н. О. Документи з історії Києва у краєзнавчому ресурсі "Історія міст і сіл України" на сайті Національної історичної бібліотеки України / Н. О. Волошінська, І. В. Чеховська // Другі києвознавчі читання. Історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917-1921 рр. : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 берез. 2017 р.). – К., 2017. - С. 45-50.